

Pərvanə Məmmədli

Cənubi Azərbaycanda Mətbuatın Meydana Gəlməsi Və Onun Təşəkkülü

Qeyd: Orqanların adı, çap olduğu yer və birinci sayının nəşr tarixi göstərilir

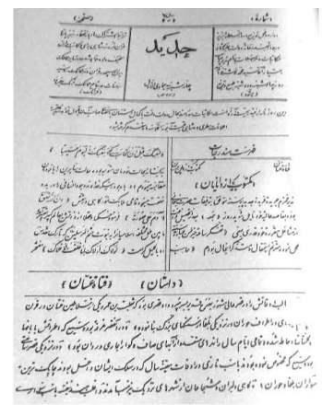
«*Tabriz*» təbriz 1879

«*Ədəb*» – təbriz 1892

«*Əxtər*» –İstanbul 1875

«*Hədid*» –Təbriz 1898

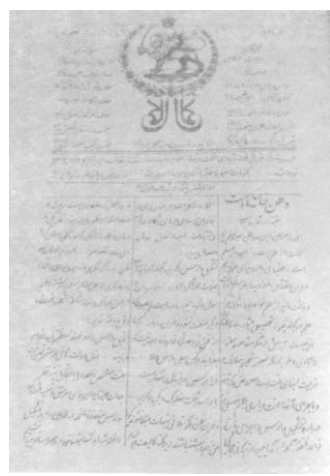
«*Nasiri*» Təbriz 1983

«*Hekmat*» -Qahirə Misir 1893

«*Ehtiyac*»- Təbriz 1898

«*Kəmal*»- Təbriz 1901

GİRİŞ

Tarixin amansız hökmü ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın Quzeyində və Güneyində ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat öz məzmun tutumu, inkişaf səciyyəsi baxımından fərqli istiqamətdə olmuşdur. İki əsrə yaxın bir zaman hədudlarında vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinst çar və şahlıq rejimləri qədim və zəngin ədəbiyyata və tarixə malik bir xalqın mənəviyyatına ağır zərbə olsa da, onun öz varlığını yaşatmaq, gələcək nəsillərə ötürmək iradəsini, millilik qürurunu sındıra bilməmişdir. Azərbaycanın hər iki tayında «Araz» mövzusunda böyük bir ədəbiyyat yaranmışdır. Azacıq siyasi imkan çərçivəsində güneyli-quzeyli ziyalıların məktublaşması, onların mətbuat vasitəsi ilə yayılması hər iki tayda yaşayan azərbaycanlıların Vətənin birliyi, bütövlüyü inamını gücləndirmiş, xüsusən Azərbaycan ədəbi dilinin güneydə inkişafına belə ünsiyyətin böyük təsiri olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısında Quzeydə və Güneydə ilk mətbu orqanların meydana çıxması inzibati cəhətdən ayrı düşmüş bir xalqın ədəbi-ictimai baxımdan zəifləmiş ünsiyyətinin inkişafına təkan verdi.

Güney Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə milli azadlıq hərəkatı paralel olmuşdur. Hər inqilabdan sonra mədəni həyatda da irəliləmiş olmuş, lakin hakim dövlət siyasəti milli tərəqqinin qarşısına Çin səddi çəkmişdir.

1906-1911-ci illər Məşrutə inqilabı, 1920-ci il Xiyabani hərəkatı, 1945-ci il 21 Azər hərəkatı, nəhayət 1978/79-cu illər İran inqilabı təkcə XX əsrdə Güney Azərbaycan türklərinin aparıcı qüvvə kimi iştirak etdiyi əsas ağırlıq mərkəzini təşkil etdiyi, böyük itkilər verdiyi inqilabi hərəkatlardır.

Hər iki tayda Azərbaycan xalqının düçar olduğu mənəvi ağırları əks etdirən «Molla Nəsrəddin» jurnalı bu xalqın milli birliyinin təşəkkülündə böyük rol oynamışdır.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı 1906-cı ildə capdan çıxan saylarından birində yazırdı ki, vaxtı ilə çar hökuməti Qafqaz Azərbaycanının başına gətirən baqqal oyununu, indi də İran mutləqiyyəti Cənubi Azərbaycanın başına gətirməkdədir. İrandakı panfarsist quvvələr Cənubi Azərbaycan xalqını milli zülm altında saxlamaqda, onların ana dilini boğmaqdadırlar; ana dilində mətbuat və ədəbiyyat nəşri qadağan edilmişdir. «Tehran hökuməti İran Azərbaycanında türklük söhbətlərini o dərəcədə qadağan tutub ki, bu sətirləri cızmaqoralayanın gözünün qabağında Təbriz şəhərində həftənin bu baş – o baş kitab mağazalarında saxta axtarışlar meydana gəlirdi ki, məbadə-məbadə orada bir türk kitabı tapıla».

(«Molla Nəsrəddin» № 5,1906)

Jurnal uzaqgörənliklə elə bir gündən xəbər verirdi ki, o gün İran azərbaycanlıları milli zülmə, son qoyacaq, «tac və taxtı cumhuriyyət üsul-idarəsinə göndərəcək və deyəcəklər: bizə özgə dili lazım deyil, bizim öz ana dilimiz var, yəni bizim azərbaycan-türk dilimiz var...» («Molla Nəsrəddin» № 19, 1925)

«Molla Nəsrəddin» jurnalının 1925-ci ildə Cənubi Azərbaycanın xoş gələcəyi ilə bağlı söylədiyi cümhuriyyət fikri nəhayət, 1945-ci ildə həyata keçdi. Həmin il Cənubi Azərbaycanda S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Milli Demokratik Hökumət quruldu. Muxtariyyət əldə etmiş Azərbaycanda bir çox sahələrdə, eləcə də təhsil, çap işi sahəsində islahatlar keçirildi. Azərbaycan dili rəsmi dil elan olundu. Ana dilində məktəblər açıldı, jurnal, kitab nəşr olundu, radio verilişləri yayımlandı... Lakin, təəssüf ki, bu cəmi bir il çəkdi.

1978-1979-cu illər İran İnqilabından sonra, bu məsələ yenə də gündəmə gəldi. İran dövlət konstitusiyasında öz əksini tapan – ölkədə yaşayan bütün xalqların, eləcə də azərbaycanlıların ana dilində ibtidai təhsil almaq, mətbu orqanları çıxarmaq, kitab nəşr etmək kimi hüquqlara malik olduğunu göstərən maddələr qəbul olundu. Lakin, təəssüf ki, bu günə qədər İranda ana dilində təhsil almaq, qəzet, kitab oxumaq kimi, ən adi insan hüquqları pozulur. 1978-1979-cu illər İran inqilabı Cənubi Azərbaycanda milli mətbuatın dircəlişi üçün zəmin yaratdı. Xüsusən, inqilabın ilk illərində Azərbaycan dilində onlarca jurnal və qəzet nəşrə başladı. Lakin bunların çoxunun ömrü qısa oldu. Sonuncu inqilab da Cənubda yaşayan böyük bir xalqın milli-mənəvi ehtiyaclarına məlhəm olmadı.

1978-1979-cu illər inqilabı İranda azərbaycandilli mədəniyyətin, mətbuatın, ədəbiyyatın inkişafı üçün nisbi zəmin yaratsa da, 1982-ci ildə nəşr olunan anadilli mətbuat orqanlarının, «Varlıq» istisna olmaqla hamısı bağlandı. 20 illik bir zaman ərzində İranda Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının yaşadılması, «Varlıq» dərgisinin adı ilə ayrılmaz surətdə bağlı olmuşdur.

Vaxtilə «Molla Nəsrəddin» jurnalının da qeyd etdiyi kimi əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə canını belə əsirgəməyən azərbaycanlılar bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi, mədəni əhəmiyyəti vardır. Oxuculara təqdim olunan bu kitab Güney Azərbaycanda mətbuat tarixi haqqında sistemli məlumat yaratmaq məqsədi ilə yazılmışdır.

Dövrün ictimai, siyasi, iqtisadi mənzərəsi. Cənubi Azərbaycanın İranın tərkibində qalması. Cənubi Azərbaycan hakimi Abbas Mirzə Qacarın apardığı mütərəqqi islahatlar. Onun təşəbbüsü ilə ölkəyə çap avadanlığının gətirilməsi. Təbrizdə mətbəənin və çap sənətinin əsasının qoyulması (1825). Cənubi Azərbaycanda ziyalı nəslinin meydana gəlməsi, Abbas Mirzənin başladığı islahatların sonrakı davamçıları.

İranda ilk rəsmi mətbu orqanı olan “Ruznameye-Vaqiye-İttifaqiyyə” (1851)nin meydana gəlməsi. Qəzetin redaktorlarından biri olan xoylu Mirzə Təzkiyə İranda ilk publisist və nəşriyyatçı kimi.

Təbrizdə “Əxbare dər səltənəyə Azərbaycan” qəzetinin (1858) nəşri və Cənubi Azərbaycanda rəsmi dövrü mətbuatın əsasının qoyulması. Gizli və qeyri-legal mətbuatın qarşısını almaq məqsədi ilə ölkədə özəl qəzetlərin nəşrinə icazə verilməsi, xüsusi mətbəə və təhsil ocaqlarında qəzetlərin çap olunması.

XIX əsrin 80-cı illərindən çap işinin keyfiyyət dəyişiklikləri. Özəl mətbu orqanları. “Təbriz” (1879/80), “Mədəniyyət” (1884) qəzetləri.

Cənubi Azərbaycanda mühacirət mətbuatının meydana gəlməsi və onu yaradan səbəblər. Mühacirət mətbuatının yaranmasının ölkədəki idarə-üsulu ilə bağlılığının izahı. “Əxtər” qəzetinin (1875) İstanbul şəhərində fəaliyyətə başlaması. Qəzetin İranda mövcud quruluşu tək tənqidlə kifayətlənməyib, bu quruluşda nə kimi dəyişiklik aparmaq fikrini irəli sürən mətbu orqanı olması. «Əxtər»də dərc olunan yazıların siyasi əhəmiyyəti. İstanbulda nəşr olunan ilk satirik mətbu orqanı «Şahsevən» (1888) qəzetinin nəşri tarixi. Misirin Qahirə şəhərində çap olunan «Hikmət» və «Kamal» qəzetləri

1799-cu ildən Azərbaycanı idarə edən Fətəli şah Qacarın oğlu vəliəhd Abbas Mirzə özünü istedadlı sərkərdə, elmə, sənətə yüksək qiymət verən şəxsiyyət kimi tanıdı bilmişdi. Abbas Mirzə bilirdi ki, ölkəsinin geri qalmasının səbəblərindən biri hərbi məğlubiyyətlər üzündəndirsə, digər səbəbi iqtisadi və mədəni geriliklə bağlıdır. O dövrdə fransalı şərqşünas, yazıçı, Bonopart Napoleonun mütərcimi Jan Gevr İranda olarkən Təbrizdə şahzadə Abbas Mirzə ilə də görüşür. * Vəliəhdin görüş zamanı ona verdiyi ilk suallardan biri Avropanın inkişaf və tərəqqiyə necə nail olması ilə bağlı olur [26, 160].

Abbas Mirzə verdiyi suala özünün gəlmiş olduğu nəticəyə uyğun cavab alır; hər kəs öz millətinin tərəqqisini istəsə bunu elmi bilikləri ölkəyə tətbiq etmək yolu ilə tapa bilər.

Abbas Mirzə Avropaya yaxınlaşmaq üçün ölkədə bir çox sahələrdə islahatlar keçirməyə başladı. İran-Rus müharibələrində İran ordusunun müasir texnikadan geriliyi üzə çıxmışdı. Abbas Mirzə qonşu Türkiyədə aparılan islahatlardan təsirlənərək Azərbaycanda bir nizamlı ordu yaratmağa səy göstərdi. Yeni ordu hərəkət edən top və yeni silahlarla təhciz edilmiş, hərbi elmə və təlimə yiyələnmək üçün Avropadan zabitlər dəvət edilmişdi. Təbrizdə silah və top istehsalı zavodu qurulmuş, hərbi və texniki kitabları çevirmək üçün tərcümə idarəsi təşkil edilmişdi. Uğurla nəticələnən bu islahatlar tək Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İranda kitab çapı və litoqrafiyanın

tətbiqi, tərcümə işi Avropaya tələbələrin göndərilməsi (Bu hal Şərqdə ilk təşəbbüs idi –**P.M.**) və Təbrizdə ilk nizamlı hərbi alayların yaranması ilə tarixə daxil oldu. O dövrdən etibarən Təbriz İranın mədəni və iqtisadi mərkəzinə çevrildi. Təbrizdə bir çox ölkələrin konsulluğu açıldı.

Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə 1809-cu ildən etibarən, Avropada təhsil almaq və orada elm və texnikanın yeniliklərinə yiyələnmək və yeni yaradılan qurumların kadr baxımından təminatı üçün tələbələr göndərildi. 1815-ci ildə onların sayı 7-yə çatmışdı. Avropadan mütəxəssis kimi geri qayıdan bu gənclər, sonralar İran və Cənubi Azərbaycanda elm, maarif və mətbuatın inkişafında xidmət göstərərək, ilk mətbəələrin, kitab çapı, qəzet nəşri, dünyəvi məktəblərin və s. əsasını qoydular [8].

1812-ci ildə Abbas Mirzənin göstərişi ilə Təbrizə ilk çap maşınları gətirildi.

Moskva və Peterburqda çap işinə yiyələnən Mirzə Cəfər və Mirzə Əsədulla Təbrizə geri dönərkən çap maşınının avadanlıqlarını da özləri ilə gətirərək, Abbas Mirzənin Avropadan gətirdiyi çap dəzgahlarında işə başladılar.

1825-ci ildən etibarən Təbrizdə mətbəələr işə düşdü.

İngilis şərqşünası E.Braun yazırdı ki, Təbriz İranda çap maşınının işə salındığı ilk şəhər olduğundan, sonralar bütün ölkədə qurulan mətbəələr basmaxana, oranın işçiləri isə basmaçı adlanırdı [60]. Basma – türk mənşəli söz olub, çap mənasında işlədilir. Basmaxana – çapxana, basmaçı isə orada çalışan işçi – çapçı mənasındadır. Bütün bunlar mətbəənin və çap sənətinin əsasını Azərbaycanda qoyduğundan xəbər verirdi.

1825-ci ildə Təbrizdə «Basmaxane-dər-əl-səltəne» adlı mətbəədə Müqəddəs Quran litoqrafiya üsulu ilə çap olundu. Kitab məşhur xəttat Mirzə Hüseynin işlədiyi nüsxə əsasında basılmışdı. İlk nəşr olunmuş kitablar sırasına «Fətəli şahın hakimiyyəti illərinin tarixi», Əbdülrəzzaq Dünbülünün Qacarlara həsr etdiyi kitab, həmçinin hüquq, hərbi sənəti və təbabətlə bağlı digər kitablar daxil idi. Artıq 1820-30-cu illərdə tək Təbriz deyil, Urmiyyə, Ərdəbil, Qəzvin, Xoy şəhərlərində bir neçə mətbəə mövcud idi. O dövrdə bütün İranda çap işi Azərbaycan mətbəələrində yerinə yetirilirdi.

Tehranda ilk mətbəələrdən birini Xoylu Mirzə Cabbar Təzkirəçi açmışdı. Dövrünün savadlı ziyalı kimi tanınan bu şəxs bir neçə xarici dil bilirdi. Mirzə Cabbar xarici ölkələrdə diplomat kimi çalışmış, İranda ilk rəsmi mətbu orqan olan «Ruznameye-vaqaiye-ittifaqiyyə»nin redaktoru olmuşdur. Rəsmi nəşrlər üçün Avropa qəzetlərindən tərcümə ilə bağlı yazıları tərcümə edib. «Bütün İranda ilk publisist və nəşriyyatçılardan olmuşdu» [8].

Abbas Mirzənin İranda apardığı islahatları, sonralar Əbülqasım Qayım-Məqam və Tağı xan Fərəhani davam etdirirlər.

Mirzə Tağı Təbrizdə hərbi-siyasi fəaliyyəti illərində (1829-1848) dəqiq elmlərə aid tərcümə və nəşrə təşəbbüs göstərmişdir. Mirzə Tağı baş nazir olduğu illərdə (o artıq Əmir Kəbir ləğəbi daşıyırdı - **P.M.**) yeni elmlərə aid müxtəlif kitabların çap olunub, yayılmasına böyük rəğbət göstərmiş, bir çox kitablar onun fərmanı ilə yazılıb çap edilmişdi [57, 45].

Bu kitabların içərisində vaxtilə vəliəhd Abbas Mirzənin sərəncamı ilə tərcümə edilib və 1846-1847-ci illərdə çap olunmuş «Böyük Pyotrın tarixi» (1846), «XII Karl» (1847), «Böyük İskəndər»

kitabları kimi tarixi kitablar, Sədinin «Gülüstanı», Firdovsinin «Şahnamə»si, Xosrov Nasirinin «Divanı» kimi Şərq poeziyası nümunələri var idi. Dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin «Divanı» ilk dəfə 1850-ci ildə Təbrizdə nəşr olunur. Bundan başqa 1852-ci ildə XIX əsr Azərbaycan şairi Nəbatinin, 1855-ci ildə XVI əsrin məşhur din xadimi Ə.F.Ərdəbilinin yazdığı «Əqideyi-İslam» adlı dini-tarixi əsərinin çap olunması ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan kitabların əsası qoyulur.

Artıq XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda çoxlu çapxanalar mövcud olmasına baxmayaraq, onlar Avropa ölkələrindəki mətbəələrdən texniki baxımdan çox geri qalırdı. Əl əməyi ilə işləyən litoqrafiya çapxanalarının çoxunun avadanlığı köhnəlmişdi. Çap dəzgahlarında çap olunan məhsulun tirajı yüksək olanda (adətən tiraj 500-600-dən çox olmurdu) onun keyfiyyəti çox pis olurdu, mətn çətin oxunurdu.

1871-ci ildə Nəsrəddin şahın göstərişi ilə İranda çap və tərcümə işlərini mərkəzləşdirən «Mətbuat və tərcümə evi» yaradılır. Oraya onun təşəbbüskarı Məhəmmədhəsən xan rəhbərlik etməyə başlayır. Artıq 70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində, İranda və Azərbaycanda kitab çapının yeni mərhələsi başlanır. Nəşriyyat işində, istər kitabların, istərsə də mətbuat nümunələrinin, həm texniki cəhətdən, həm də məzmun baxımından keyfiyyəti dəyişib, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdı.

Bu dönüşü doğuran amillər, yaranmaqda olan burjuaziya ziyalılarının maarifçi fəaliyyətlərinin qüvvətlənməsi, habelə Qərblə, ilk növbədə Rusiya ilə mədəni əlaqələrin genişlənməsi idi.

Sovet dövrünün tədqiqatçıları Qacarlar barəsində yazdıqları əsərlərdə bu sülaləyə məxsus hökmdarların İrani viran qoymuş bir müstəbid, Azərbaycanı da zorla ələ keçirmiş bir işğalçı kimi təqdim edirdilər. «Qacarı Azərbaycanı işğal edən bir şəxs kimi qələmə verilməsi, habelə parçalanaraq daxili feodal müharibələri mənğənəsində boğulan bir məmləkətdə, Azərbaycan Səfəvi dövlətini, yenidən dirçəldib onun tarixi sərhədləri daxilində inkişafına nail olmaq istəyən bir azərbaycanlı sərkərdəsinə işğalçı damğası vurmaq ən azı ədalətsizlik idi» [30, 415].

Maraqlıdır ki, müasir tədqiqatçılar Qacarlara İran dövlətçiliyinin, dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsində oynadığı tarixi rol mövqeyindən yanaşb, araşdırırlar.

XIX əsrin 80-ci illərində İranda kitab nəşrinin yeni mərhələsi başlandı. Ölkədə ziyalıların maarifçi fəaliyyətləri və Avropa ilə əlaqələrin qurulması nəticəsində bir çox sahələrə mütəxəssis kadrlar hazırlamaq üçün elmi biliklər tədris edən kitabların tərcüməsinə və nəşrinə böyük ehtiyac vardı. O dövrdə tərcümə və nəşriyyat naziri Məhəmmədhəsən xan Etimadülsəltənənin bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur.

Müqəddəm Məhəmmədhəsən xan Etimadülsəltənə dövrünün mütərəqqi şəxsiyyətlərindən idi. İctimai xadim adını qazanmış Məhəmmədhəsən xan tarixçi-alim idi. Qacarlara rəsmi tarixçisi olmuş, sonralar mətbuat və çap işləri naziri təyin olunmuşdu. O, İranda və Cənubi Azərbaycanda maarifin, o cümlədən elmin, kitab çapı və qəzet nəşrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Layiqli qiymətini almamış, xalqı tərəfindən az tanınmış istedadlı, cəfakəş ziyalı Məhəmmədhəsən xan haqqında daha ətraflı məlumat vermək yəqin ki, yerinə düşərdi.

Məhəmmədhəsən xan Cənubi Azərbaycanın qədim və sənət ocaqlarından olan Marağa şəhərində əsl-nəcabətli ziyalı ailəsində doğulmuşdu. Gənc yaşlarında orduda xidmət etmiş, sonra sarayda

diplomat kimi çalışmışdı.

Məhəmmədhəsən xan Müqəddəm Tehran darülfünununun ilk məzunlarından olmuş, istedadlı tələbə kimi ən yüksək ödülə layiq görülmüşdü. 1863-67-ci illərdə Fransada təhsilini davam etdirməklə yanaşı, İran səfirliyində attaşə kimi çalışmışdır. Məhəmmədhəsən xan bir çox Şərqi və Avropa dillərini yaxşı bildiyi üçün uzun illər Nəsrəddin şah Qacarın (1831-1896) şəxsi mütərcimi, tərcümə və nəşriyyat naziri olmuşdur. Məhəmmədhəsən xan əvvəl «Sani-əd-daulə» (Dövlət sənətkarı), sonralar «Etimad-ül-səltənə» (Sultanın etimadı) ləqəblərini daşıyır.

1871-ci ildə Nəsrəddin şah Qacarın göstərişi ilə İranda çap və tərcümə işlərini mərkəzləşdirən (Darültəba və Darültərcümə) – Mətbuat və Tərcümə evinin əsası qoyulur və bu elmi müəssisəyə Məhəmmədhəsən xan rəhbərlik etməyə başlayır. Onun başçılığı ilə çalışan bütöv bir işçi heyəti elmi nəşriyyat işləri ilə məşğul olur, dövlət qəzetlərini, rəsmi sənəd və fərmanları çap edirdi. «Darültərcümədə Avropa dillərindən hərbi və diplomatik işə aid kitablar, coğrafiya, kimya, fizika, tarixə dair dərsliklər tərcümə olunurdu. İranda Avropa mədəniyyətinin yayılmasında bu idarənin rolu çox böyük idi» [25].

Məhəmmədhəsən xan Qacarların tarixinə, ictimai elmlərə, həmçinin İranın, eləcə də Azərbaycanın tarixi və coğrafiyasına aid 30-dan artıq kitabın müəllifidir. Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümə kitablarının sayı 10-u keçir.

Məhəmmədhəsən xan 10-a yaxın qəzetin çap olunmasında iştirak edir, bir çoxunun redaktoru olur. Onlar aşağıdakılardır:*

1. «Ruznameye milli».
2. «Ruznameye dövləti».
3. «Ruznameye elmi».
4. «İran».
5. «Mərrix».
6. «Miratüs səfər».
7. «Ruznameye orduye humayun».
8. «Ettıla».
9. «Şərəf».

Bu mətbu orqanlarının bir neçəsindən bəhs etmək yerinə düşər.

«**Ruznameye milli**» («Millət qəzeti») ilk nömrələrindən biri böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ürək yanğısı ilə «xalqa və millətə heç bir faydası olmayan qəzet adlandırdığı «Millət qəzeti» [16], sonralar Məhəmmədhəsən xanın publisistik fəaliyyəti nəticəsində o dövr üçün xarakterik darıxdırıcı, quru materiallar çap edən orqandan, özünə çoxlu oxucu toplayan bir qəzetə çevrilir.

Artıq bu qəzetdə rəsmi saray xəbərləri ilə yanaşı elmi və ədəbi xarakterli yazılar görünməyə başlayır. «Ruznameyi-milləti» 1866-67-ci (1283 h.q.) ildən çap olunmağa başlamışdır. Məhəmmədhəsən xan 1871-ci ildən etibarən bu qəzetə nəzarət edir. Bu orqanın cəmi 33 sayı çıxmışdır. Qəzetdə vaxtaşırı Məhəmmədhəsən xanın klassik fransız ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr verilirdi.

«**Ruznameye elmi**» («Elm qəzeti») 1876-cı (1293 h.q.) ildən etibarən çap olunur. Redaktoru Məhəmmədhəsən xan idi. Həftədə 3 dəfə nəşr olunurdu.

1863-70-ci illərdə Elm naziri Əliqulu Mirzə Qacarın rəhbərliyi ilə çıxan İranda ilk elmi orqan olan Ruznameye-elmiyyə-dövlətə-aliyyə-İran qəzetinin bir növ davamı idi. Qəzetin 64 sayı işıq üzü görmüşdür.

Qəzetdə məhkəmə işləri, dövlətin tərəqqisi ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməyi genişləndirmək və s. ilə bağlı yazılar da olurdu. Bu səbəbdən də bu qəzet daha çox İran liberallarının və nəşr olunan başqa qəzetlərin tənqidinə məruz qalırdı. İlk dövrlərdə bu qəzetin müasir elmlərdən bəhs edən şöbəsi də vardı. Səhifənin aşağı hissəsində Məhəmmədhəsən xanın qələm tərcüməsində «Kapitan Hatterin macərələri» adlı bir rubrikası da vardı. Hər iki qəzetdə məhkəmə xəbərləri, rütbə və vəzifələrə təyin olunma və çıxarılma, şah fərmanları, ov səfərləri, dini məsələlər və s. və başqa dövlət funksiyalarını əks etdirirdi.

«**Ruznameye dövləti**». («Dövlət qəzeti») 1868-ci (1285 h.q.) ildən nəşr olunan bu qəzetdə yerli, xarici informasiyaya və məhkəmə ilə bağlı xəbərlərə geniş yer ayrılırdı. Əldə olan 622-ci sayının 1-ci səhifəsində bir çox rəsmi qəzetlərdə olduğu kimi «Şir və günəş» təsviri vardır.

Məhəmmədhəsən xan fitnə-fəsadlara baxmayaraq, mühüm məsələlərə düzgün mövqeyini saxlamış, siyasi mübarizədə iştirak etmişdir. avropalılar Məhəmməd xanı o qədər də sevmirdilər. Çünki, o, bacardıqca onların əlində oynacaq olmamışdı və Qərbin Şərq ölkələrinə aid tədqiqatları ilə o qədər razılaşmamışdı [25, 16]. Xarici inhisarın ölkədə fəaliyyətinə etiraz ifadə edən Nəsrəddin şah yazdığı məktublarından birində çar Rusiyası və İngiltərə kimi imperialist dövlətlərin İran haqqında planlarını açmağa çalışırdı.

İranda ilk rəsmi qəzet Mirzə Tağı xanın təşəbbüsü və Nəsrəddin şahın «İran xalqının mədəniyyətinin inkişafı, daxili və xarici xəbərlərdən məlumatlandırılmasına» göstərdiyi sayğı sayəsində 1851-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Cənubi Azərbaycanda teleqrafın təsis olunması da həmin ilə təsadüf edir. Dövlət siyasətini təbliğ edən bu qəzet «Ruznameyi-Vaqeyi-İttifaqiyyə» adlanırdı və oradakı siyasi məqalələri Mirzə Tağı Əmir Kəbir hazırlayırdı. Qəzetin redaktoru isə Xoylu Mirzə Cabbar Təzkirəçi idi.

İranda ilk qəzetlər Mətbuat Nazirliyinin nəzdində olan xüsusi nəşriyyat idarəsi tərəfindən hazırlanıb, məqalə və məlumatlar əsasında tərtib olunurdu. Bu qəzetlərdə yenilik və həyati həqiqətlər az əks olunduğundan, oxucuları da cəlb edə bilmirdi. İranın tanınmış mətbuat tədqiqatçısı M.Bərzini yazırdı: «Əhali çox nadir hallarda qəzet alıb oxuyurdu. Ona görə də dövlət onları rəsmi orqanlara göndərüb, dövlət qulluqçularına zorla abunə etdirirdi. Elə bu səbəbdən o zaman qəzetləri zornamə (fars dilindəki «qəzet-ruznamə» sözünə qarşılıq olaraq-**P.M.**) adlandırırdılar».

* * *

1858-ci ildə Təbrizdə «Azərbaycan» adlı ilk rəsmi qəzet nəşr olundu. Bununla, Cənubi Azərbaycanda dövrü mətbuatın əsası qoyuldu. «Əxbəri-darülsəltəneyi-Azərbaycan» və başqa adlar altında çıxan bu qəzetin səhifələrində, o dövrün rəsmi qəzetlərinə xas olan saray xəbərləri, şahın və vəliəhdin səyahət və səfəri ilə bağlı məlumatlar, ölkə daxili və xaricində baş verən hadisələrin qısa xülasəsi verilirdi. Təbii ki, bu qəzet də digərləri kimi texniki tərtib və məzmun baxımından çox zəif olur, özünə oxucu toplaya bilmirdi.

Nəşr olunan qəzetlərdə ölkədəki sosial-siyasi məsələlərə toxunmaq qadağan edilmişdi. Hətta xarici mətbuatı tərcümə zamanı, belə mövzulara toxunmaq olmazdı. Bəzən də tərcüməçiləri sözü dəyişdirməyə vadar edirdilər. İranda qanun haqda fikir yalnız XIX əsrin sonunda yaranmağa başlayır. Tanınmış İran tədqiqatçısı Ə.Kəsrəvi yazırdı ki, bu tarixə qədər iranlılar arasında belə bir fikrin olması haqda heç bir məlumat və xəbər yox idi. Tanınmış alim «Zəkaülmülkü məcbur etmişdilər ki, öz tərcümələrində, artıq qanun adını çəkməsin. O da qanun əvəzinə qayda kəlməsi işlətməyə məcbur olurdu. Məsələn, yazırdı; filan adam Londonda qayda üzrə üç il həbsə məhkum olunmuşdur» [19].

İnformasiyanın əksər hissəsi o vaxtlar Röyter agentliyinin Avropada hazırlanan, Şərqi ölkələrindəki qəzetlər üçün nəzərdə tutulan «İctimai yeniliklər»dən əxz olunurdu.

Rəsmi xarici teleqraf xəbərləri, Avropa ölkələrinin elmi nailiyyətləri, xarici ölkələrin mədəniyyət və tarixi ilə bağlı məsələlər ixtiyarsız olaraq, oxucuların maarifləndirilməsinə xidmət edirdi.

Cənubi Azərbaycanda yeni maarifin rüşeymi 1869-cu ildə Təbrizdə «Mədrəsəyə-Nasiri» məktəbinin açılması ilə qoyulmuşdu.

Dövlət tərəfindən Təbrizdə təsis edilən ilkin məktəb isə 1877-ci ildə açılan «Təbriz» mədrəsəsi idi. Tədqiqatçılar bu tədris ocağını Tehran darülfünunu ilə müqayisə edərək, ona tən olduğunu yazırlar. Bu mədrəsənin açılması Cənubi Azərbaycanda dünyəvi təhsilin inkişafında atılmış ilk addım idi. «Təbriz» mədrəsəsi 1893-cü ildən «Müzəffəriyyə» adlandırılır. Cənubi Azərbaycan maarifinin tanınmış araşdırçısı Hüseyn Ümid yazır ki, Azərbaycanda yeni maarifin ilk bünövrəsi, həmin məktəbin əsası üzərində qurulmuş və bu təhsil müəssisəsi bir çox alimlər yetişdirib cəmiyyətə vermişdi.

1893-cü ildə «Müzəffəriyyə» mədrəsəsində «Nasiri» adlı qəzet çap olundu. Bir çox üstün keyfiyyətləri ilə seçilən bu qəzetin redaktoru, «Müzəffəriyyə» məktəbinin müdiri idi. Bununla, Cənubi Azərbaycanda yeni bir ənənənin tədris müəssisəsində – məktəb və mədrəsələrdə qəzet, jurnal çapının əsası qoyuldu. Mədrəsə və məktəblər yetişdirdikləri gəncləri dərslər vəsaiti ilə təmin etmək məqsədi ilə çap maşınlarına və avadanlıqlarına malik idilər.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda həm dövlət mətbəələri, həm də xüsusi çapxanalar az deyildi. Ölkədə nəşriyyat işlərinə rəsmi nəzarət edən bir orqan – senzura olmasa da bu müəssisələr hakimiyyət orqanlarının və ruhanilərin ciddi nəzarəti altında idi.

Məktəb (ibtidai ruhani məktəbi) və mədrəsələrin (ali ruhani məktəbi) açılması savab iş sayılırdı. Müsəlman məscidlərinə vəsiyyət edilib bağışlanmış mülklər və torpaqların (vəqflərin) gəliri məktəb binalarının, müdərrişlərin, şagirdlərin saxlanmasına sərf edilirdi. Faktiki olaraq gəlirin mühüm hissəsini ruhanilər özləri mənimsəyirdi. Hökumətin onlara nəzarət edilməsinə izin verimirdi. Mədrəsənin bütün işlərinə ruhanilər nəzarət edirdi.

Vəqf torpaqları hesabına feodallara çevrilmiş ruhani təbəqəsi böyük maddi imkana malik olub, güclü nüfuz sahibinə çevrilmişdilər. Ruhanilər yeri gələndə dövlətin işinə də müdaxilə edə bilirdi.

Çox düşündürücü faktıdır ki, o dövrdə müsəlmanlar heç bir tərəddüd göstərmədən avropalılardan atəş silahı borc alırdılar. Lakin kafirlərin digər ixtirasını, yəni çapı qəbul etmək üçün nüfuzlu fəqihlərin icazəsi lazım gəlirdi. Çap olunmuş kitablardan istifadə etmək, dinlə yaxın olan mədrəsə həyatında tam çevriliş əmələ gətirirdi». Bu isə ruhaniləri razı sala bilməzdi.

Cənubi Azərbaycanda bütün İranda olduğu kimi XIX əsrin 70 illərində xolastik xarakter daşıyan təhsil sistemi mövcud olmuşdur. Tədrisin əsasını ilahiyyat təşkil edirdi. Bununla yanaşı öyrəncilər ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, riyaziyyatla da tanış olmalı idilər [14].

İranda olmuş fransalı Jarden o dövrdə bu ölkədə gördüyü məktəbi belə təsvir edirdi: «Hər bir şəhər və məhəllədə bir neçə məktəb vardır. Məktəbdə şagird uca səslə öz dərslərini oxuyur. Bütün uşaqlar bir yerdə dərslər oxumağa başladılar üçün qəribə səs-küy qalxır. Biri uca səslə əlifba oxuyur, o biri höccələyir, bir başqası fars dilində olan kitabı, digəri ərəb dilində kitabı oxuyur.

Bu səslər o qədər bir-birinə qarışır ki, şagirdlər öz səslərini çətinliklə eşidə bilirlər».

Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri M.F.Axundov İranın geriliyinin köklərini dünyəvi təhsilin olmamasında görürdü. Axundovun davamçısı Zeynalabdin Marağayi də İranın geridə qalmasının səbəblərini təhsilin yoxluğunda görür və hökuməti bu problemə heç bir diqqət yetirmədiyinə görə təqsirləndirirdi.

Onun «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» əsərinin qəhrəmanı müəllifin maarif haqqındakı fikrini belə ifadə edir: «Hər şeydən çox məktəb lazımdır, elm lazımdır. Xalq elm və sənətlə tanış olmayınca və onları dərk etməyincə, bizim vəziyyətimiz düzəlməyəcək» [33,s.213]. Z.Marağayi İran məktəblərində tədris metodikasını tənqid edərək, uşaqların təhsilinin Hafizin sözlərini əzbərləməklə başlamasını məqsədsəuyğun saymırdı.

Cənubi Azərbaycanın, eləcə də İranın maarifçilik tarixində Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban (Əsgərzadə), Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin böyük xidmətləri olmuşdur. M.H.Rüşdiyyə İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin, C.Baxçaban ilk uşaq bağçasının, lal-karlar üçün xüsusi məktəbin yaradıcısı sayılırlar.

1888-ci ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən Təbriz şəhərində ilk üsuli-cədid məktəbinin əsası qoyulur. Bu məktəb İran maarifi tarixində ilk yeni üsullu məktəb idi. Bu təhsil ocağı müasir məktəb atributlarını xatırladan yazı lövhəsi, parta və başqa ləvazimatlarla təchiz olunmuşdu. Ən əsası isə orada əlifbanı yeni metodla – tez və asan öyrənməyə imkan verən sovti üsulla (səsləndirmə – **P.M.**) tədris edirdilər. «İran maarifinin atası» sayılan M.H.Rüşdiyyənin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də müasir bilikləri və ana dilini təbliğ edən bir çox dərslilər – «Ana dili», «Vətən dili» dərslilərini yaratması idi. M.H.Rüşdiyyə mütərəqqi və bacarıqlı ziyalıları öz ətrafında

birləşdirməyə nail olmuşdu.

«Təbriz» dövlət mədrəsəsi dövlət tərəfindən təsis olunduğu üçün maarifə zidd olan mürtəcelər onun fəaliyyətini dayandıra bilmədilər.

«Rüşdiyyə» milli məktəbi isə dəfələrlə mürtəce qüvvələrin təqibinə və zorakılığına məruz qalıb bağlandıqdan sonra, o məktəbin müəllimlərindən Hüseyin Təbibzadə «Kamal», Mirzə Rza Səhafzadə «Pərvəriş» və Mirzə Əhməd «Bəsirət» kimi yeni üsulla məktəbləri təsis etdilər. Dövrünün yenilikçi və savadlı pedaqoqları olan bu məktəb müdirləri eyni zamanda qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər.

Beləliklə, 1899-cu ildən başlayaraq, «Kamal» mədrəsəsində «Kamal», «Pərvəriş» məktəbində «Dəbistan», «Bəsirət» məktəbində «Üxüvvət» və «İttihad» adlı qəzetlər çap olunmağa başladı.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, M.H.Rüşdiyyə də ayrı-ayrı vaxtlarda «Məktəb» və «Tehran» adlı qəzetləri nəşr etdirmişdi.

1899-cu ildə görkəmli xadim Hüseyin xan Ədalət Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət, Məhəmməd Şəbüstəri və Həsən xan Tağızadə tərəfindən Təbrizdə «Tərbiyət» mədrəsəsi açıldı.

Maarifçilik hərəkatının fəallarından olan tanınmış ziyalıların bir çoxu millətə, ölkəyə fayda gətirmək və xalqa xidmət etmək niyyətilə yeni məktəblər, kitabxanalar açır, kitab, qəzet və jurnal nəşr edirdilər. Bu ziyalıların yaradıcılıq fəaliyyətində çox zaman bir çox sahələr ədəbiyyat, tarix, jurnalistika, tədris birləşirdi. Ona görə də tanınmış ziyalılar-elm, sənət və dövlət adamları o dövrdə mətbuat orqanlarının redaktoru və nəşiri olurdu. Bunun nəticəsində də ölkədə qəzet və jurnalların sayı artır, mətbuatda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir, onlara kütlələr arasında maraq artırdı.

1908-ci ildə Təbrizdə «Maarif» kollecinin direktoru Mirzə Abdulla xan Cahanşahi tərəfindən «Mərifət», 1909-cu ildə Xoy şəhərində «Musavat» məktəbinin direktoru Ağaxan Hirandi tərəfindən siyasi və inqilabi mətbuat orqanı olan «Mükafat» qəzetləri təsis olunmuşdu.

XIX əsrin II yarısında İranda Britaniya, Rusiya, Fransa, Amerika kimi bir çox xarici ölkələrin missiyaları fəaliyyətə başladı: ingilis-katolik və baptist, fransız-katolik, rus-pravoslav, amerikan - presveterian və s.

Fransız tədqiqatçısı T.Villmoren yazırdı ki, Avropa dövlətlərinin bir çoxu xristian-missionerləri öz təsirlərinin başqa ölkələrdə təbliğatçıları olmağı məcbur etdilər [14, 54]. Bu təsirin xalq arasında yayılması yollarından biri məktəblərin yaradılması idi.

Missionerlərin fəaliyyəti əsasən xarici dövlətlərin mövqeyini İranda möhkəmlənməsinə, əhali arasında möhkəm dayaq yaratmağa yönəlmişdi ki, bu da ölkənin gələcəkdə əsarət altına alınmasını asanlaşdırırdı [14, 43].

Öz ölkəsinin demokratik qanunlarla idarə olunub hər sahədə inkişaf etmiş, xarici inhisarçılardan azad bir dövlət kimi görmək istəyən mütərəqqi və mübariz şəxslər mərkəzlər, gizli cəmiyyətlər yaradaraq onun ətrafında birləşirdi. Bu fədakar ziyalılar xalqın ictimai fikrinin formalaşmasına və inkişafına təsir göstərmək üçün yeni mətbu orqanları təsis edirdilər. Dövrün tanınmış şəxsiyyətləri Hüseyin xan Ədalət «Əlhədid» (1897), Sadiq xan Ədibülməmalik «Ədəb» (1898), Hüseyin Təbibzadə

«Kamal» (1901), Məhəmmədəli Tərbiyət (H.Tağızadə, M.Şəbüstəri, H.Ədalətlə birgə) «Gəncineyi-Fünun» (1902) kimi qəzet və jurnalları nəşr edirdilər.

Bu mətbu orqanları publisistik dillə ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini açıb göstərir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər.

«Əlhədid» qəzetinin redaktoru Hüseyn Təbibzadə (Ədalət) gənclik illərində Həştərxana səfər etmiş, bir müddətdən sonra isə Peterburqa getmişdir. Orada qaldığı iki ildən artıq müddətdə rus dilini öyrənmiş islam dünyasının lideri, böyük ideoloq Seyid Cəmaləddin Əsədəbadi Əfqani ilə tanış olub, onunla əlaqə qurur. C.Əfqani ilə yaxınlığı onun dünyagörüşünə, yaradıcılığına çox böyük təsir göstərmişdir. Vətənə dönən H.Təbibzadə 1897-ci ildə «Əlhədid» sonralar isə «Xəbər», «Ədalət», «Söhbət», «Ana dili» qəzetlərini təsis edir. H.Təbibzadə Ədalət təxəllüsünü təsis etdiyi qəzetin adından götürmüşdü. Qeyd etmək lazımdır ki, 1878-ci ildə Təbrizdə ilk özəl qəzet olan «Təbriz»in təsisçisi və redaktoru da H.Ədalət olmuşdur. «Əlhədid» qəzetində Təbrizin M.Şəbüstəri (Əbülziya), H.Tağızadə, Ə.Səfərov və M.Tərbiyət kimi tanınmış ziyalıları çıxış edirdilər. Onlar gizlicə «Əlhədid» qəzetinin redaktorumun evində toplaşır, xalqın nicatı yollarını arayırdı, öz fikir və mülahizələrini qəzetinin səhifəsinə çıxarırdılar.

Lakin qəzetinin çapı uzun çəkmir, onun cəmi üç sayı işıq üzünə görünür.

Hüseyn Ədalət öz ölkəsinin qadınlarını Avropa ölkələrində olduğu kimi çadrasız, təhsilli, azad görmək istəyirdi. O, İranda qadın azadlığını qaldıran ilk ziyalılardan olmuş, bu məsələni nəşr etdiyi qəzetin səhifələrinə çıxartmışdır. Onun redaktoru olduğu «Söhbət» qəzeti, mürtece qüvvələrin təzyiqinə məruz qalaraq tez bir zamanda qapanmışdı, buna səbəb isə orada «qadın azadlığı»nın təbliği olmuşdu.

H.Ədalət Təbrizi tərk edib Tehrana köçmüş, orada açdığı mədrəsədə qızların təhsili ilə məşğul olmuşdur.

H.Ədalət Məşrutə dövründə (1906-1911) Azərbaycanın maarif sistemində başçılıq etmişdir. Məşrutə dövründə vətənpərvər ziyalı kimi yurdunun tərəqqisi uğrunda fədakarcasına çalışmışdır.

«Kamal» qəzetinin naşiri Hüseyn Təbibzadə Təbrizdə çap olunan «Kamal» məktəbinin müdiri olmuşdu. 1903-cü ildə Təbrizdə yeni üsuli-cədid məktəbləri qaraguruhçu qüvvələr tərəfindən dağıdılır. Hüseyn Təbibzadə təqiblərə məruz qaldığından Bakıya köçür və Bakıda iranlılara məxsus məktəbin müdiri olur. Sonralar Təbibzadə Misirə səfər etmiş, orada «Kamal» qəzetini nəşr etdirməyə başlamışdır.

Hüseyn xan öz təxəllüsünü təsis etdiyi qəzetin adından götürmüşdü. Tanınmış tarixçi Ə.Kəsrəvi onu mütləqiyyəti aradan qaldırmağa səy göstərən dəstənin üzvlərindən biri kimi qeyd etmişdir. Həmin dəstənin iclasları Mirzə Hüseyn xanın evində təşkil olunurdu [62, 94].

M.F. Axundovun yeni əlifba ideyasını İranda təbliğ edənlərdən biri də Hüseyn Təbibzadə idi. O, əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bir sırada təlim üsulunun yeni qaydalar üzərində islahı və yeni məktəblərin təsisini zərurətini göstərir, yeri gəldikcə bu məsələyə Qahirədə çıxardığı «Kamal» qəzetində toxunurdu.

Mənbələrdən öyrənmək olur ki, XIX əsrin 90-cı illərində Cənubi Azərbaycanda, Təbriz şəhərində 1892-ci ildən başlayaraq «Şəbnamə» adlı kiçik formatlı mətbu nümunələri görünməyə başlayıb. Onun səhifələrində xalqı narahat edən sosial problemlərə toxunulur, mövcud quruluşdakı çatışmazlıqları tənqid edən kəskin yazılar hazırlanırdı.

Gizli üsulla çap olunan «Şəbnamə» adətən geçələr qapı və divarlara yapışdırılırdı. Səhər açılarda artıq əhalinin gur olduğu bazar, məktəb və mədrəsələrdə yayılır, əldən-ələ gəzirdi. Geçələr yayınlandığı üçün də adı «geçə vərəqləri» mənasını daşıyırdı. Pulsuz yayılan, içərisi baməzə, duzlu yazılarla və gülməli şəkillərlə bol olan iri vərəqləri sadə xalq böyük həvəslə oxuyurdu. Savadlıların barmaqla sayıldığı o dövrdə bu qəzetə maraq o qədər çox idi ki, bəzən məhəllə-məhəllə gəzib, onu oxutdurmaq üçün yazı-pozunu bilən adam soraqlayırdılar.

Haqqında söhbət açdığımız «Şəbnamə» qəzetin naşiri və redaktoru istedadlı publisist Əliqulu Səfərov idi. Ə.Səfərov cavan yaşlarında atasının yanında Rusiya və Türkiyədə ticarətxanaların idarəsi ilə məşğul olurdu. Bu ölkələrdə İran hökuməti tərəfindən vətəndən sürgün edilmiş və xaricə mühacirət etmiş siyasi mühacirlər və yerli mütərəqqi fikirli ziyalılar ilə sıx təmasda olurdu. Sonralar vətənə xidmət etməkdən ötrü ticarəti tərk edib vətənə dönür. O, ölkəni konstitusiya ilə idarə olunan, hər sahədə inkişaf etmiş, xarici istismarçılardan asılı olmayan azad bir dövlət kimi görmək istəyirdi.

Ə.Səfərov qəzeti xalqı oyatmağın ən təsirli vasitələrindən biri hesab edirdi. Əvvəlcə o öz həmfikirləri ilə bərabər gizli bir mərkəz yaradır. «Gizli əncümən» adlanan bu mərkəzdə Əliqulu Səfərovla yanaşı dövrün görkəmli vətənpərvər ziyalıları M.Tərbiyə, S.M.Şəbustəri, H.Təbibzadə iştirak edirdilər. 1892-ci ildə Ə.Səfərov Təbrizdə qeyril-legal olaraq «Şəbnamə» adlı, kiçik ölçülü satirik qəzet – vərəqə buraxmağa nail olur. Ə.Kəsrəvinin yazdığına görə Ə.Səfərov «Gizli əncümən»in üzvü olmaqla bərabər Məmmədəli Mirzənin gizli polis rəisi idi Təbrizdə vəliəhd Məmmədəli Mirzəyə gələn raportlar, məktublar Əliqulu xanın əlindən keçirdi. O bu vəzifəsindən istifadə edərək əlbir və həmfikir olduğu yoldaşlarını polisdən qoruyur, həm də ölkədə baş verən cinayətləri, mənfi halları açıb «Şəbnamə»də yayır geniş kütlələri xəbərdar edirdi.

XIX əsrin sonlarında İranda, eləcə də Cənubi Azərbaycanda yerli feodallara, yadelli inhisarçılara, şah rejiminə qarşı narazılıqlar getdikcə əhali arasında kəskin şəkil alırdı. Sonralar tarixdə «Tənbəki üsyanı», «Zeynəb paşa» və s. adı altında ingilislərin tütün inhisarına, yerli feodalların taxıl möhtəkirliyinə qarşı baş verən xalq hərəkətləri o dövrün mətbuatında; ölkədən xaricdə nəşr olunan mühacir mətbuatında və ölkədəki gizli nəşrlərdə öz əksini tapmışdı.

Ümumiyyətlə, o dövrdə «Şəbnamə» adı altında gizli çap olunan nəşr nümunələrinə çox rast gəlmək olardı. Məşrutə inqilabı ərəfəsində dövrünün gizli halda yayılan qəzet, vərəqə və bəyannamələrə də «Şəbnamə» deyilirdi.

Satirik ruhlu bu kiçik ölçülü qəzet və ya vərəqlərdə dövrün Əliqulu Səfərov, Mirzə Həsən Rüşdiyyə Məhəmmədəli Tərbiyə kimi mütərəqqi ziyalıları İranın real ictimai-siyasi vəziyyətini şərh edir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərdilər.

«Şəbnamə»nin nəşri tarixi ilə bağlı ingilis şərqşünası Edvard Braun (E.Braun bir müddət İranda yaşamış, elmi tədqiqat işi aparmışdır. O, «İran ədəbiyyatı», «Məşrutə inqilabı tarixi» və s. əsərlərin müəllifidir. O, Cənubi Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından olan M.Tərbiyətlə yaradıcılıq əlaqəsi saxlayırdı. E.Braun İngiltərəyə qayıdarkən onun «İran mətbuat tarixi» adlı əlyazmasının üzərində işləmiş öz əlavələrini və o dövrdə İranın Rəşt şəhərində İngiltərə səfərxanasının konsulu işləyən Rabinonun da yerli mətbuatla bağlı qeydlərini oraya daxil edərək ayrıca bir əsər kimi çap etdirmişdir. Kitabın əvvəlində əsərin əsl müəllifinin M.Tərbiyə olduğunu da xüsusi vurğulamağı unutmamışdır- **P.M.**) «Şəbnamə»nin 1892-ci ildə Təbrizdə meydana gəldiyini, müntəzəm deyil, müvafiq vaxtlarda çap olunduğunu, redaktorunun və oradakı bir çox məqalələrin müəllifinin Əliqulu xan Səfərov olduğunu və çox zaman «Ağaqulu» imzasından

istifadə etdiyini, gizli çap olunub yayınlandığını, yeni ideyalarla zəngin, çox düşündürücü və satirik olub səhifələrinin əksəriyyətinin karikaturalarla bəzədildiyini qeyd edir, onu çox yüksək qiymətləndirirdi. Ən başlıcası isə E.Braun nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çıxmayan bu qəzetin saylarından birini 1906-cı ildə gördüyünü yazır, oxucuları «Şəbnamə»nin satirik üslubu ilə tanış etmək üçün qəzetdəki yazıları örnək gətirir.

Həmin saydakı məqalələrin birində o dövrdəki çörək qıtlığı ilə bağlı dükən-bazarlardakı qarmaqarışıqlıq və zorakılıqdan bəhs olunur: «Dünən xidmətçini səhər qəlyanaltısı üçün bazara çörək almağa yolladım. O səhər erkəndən çıxdı, evə 3 saatdan sonra gəldi. Geri qayıdanda onun paltarı cırıq-cırıq, üzü cızıq-cızıq olub, bədəni bir neçə yerdən yaralanmış, bütün vücudu göm-göy göyərmişdi. O dövrdə tüğyan eləyən aclıq bizə də sirayət etdiyindən onun gətirdiyi çörəyin çox quru və kiçik olmasına baxmayıb biz o loxma çörəyi dərhal parçalayıb bir neçə hissəyə böldük...».

Digər bir yazıda isə küçələrdə xirdəyəcən çıxan palçıqdan və bu xoşagəlməz vəziyyətin Şah sarayına yaxın olan Baş küçədə də adı hal olduğundan bəhs olunur: «Dəvə karvanı Baş küçəyə çatanda palçıq bataqlığının içində batıb gözdən itdi. Bir az keçdikdən sonra onlar Acı çayın sahilində peyda oldular və yollarına davam etdilər».

Qeyd etmək lazımdır ki, E.Braun «Şəbnamə»nin həmin sayındakı yazıların türkcə (azərbaycanca - **P.M.**) yazıldığını, səhifənin tən yarısının şəkillərlə bəzədildiyini yazır. Lakin qəzetin nəşri tarixinin və məkanını göstərilmədiyini həmçinin redaktor və müəllifləri haqda heç bir məlumat verilmədiyini bildirir.

Ə.Səfərovun 1898-ci ildə nəşr etdiyi «Ehtiyac» qəzeti şəraitin imkan verdiyi həddə mövcud quruluşu tənqid edir, xalqı azadlıq və tərəqqiyə çağırır, qəflət yuxusu və cəhalətdən oyadırdı. Hökuməti mövcud quruluşu və xarici inhisarçıları tənqid etdiyinə görə qəzetin çapı 7-ci sayından sonra dayandırıldı.

«Ehtiyac» qəzetinin cəmi yeddi sayı işıq üzü görmüşdür. Sonuncu sayda Ə.Səfərov yazırdı ki, iranlılar hətta çaydan üçün də xaricilərə möhtacdırlar. Bu acı həqiqətlə barışa bilməyən Azərbaycan hakimi Əmirnazim Gorrucu qəzeti bağlamış və Ə.Səfərova cəzalandırmışdı. Ə.Səfərov bundan sonra «İqbal» adlı qəzet çıxarmışdı. «Ehtiyacın bir növ davamı olan «İqbal»ın ömrü çox olmamış, onun cəmi dörd sayı işıq üzü görmüşdür.

1898-1899-cu ildə «Loğmaniyə» məktəbinin müdiri Sadiq xan Fərəhani tərəfindən «Ədəb» qəzeti nəşr olundu.

Avropada təhsil almış Mirzə Sadiq xan geniş dünyagörüşünə, hərtərəfli savada malik şəxsiyyətlərdən idi. Hələ gənc yaşlarından şerlər yazırdı. Sonralar o, daha operativ və XIX əsrin sonlarında İranda populyar janr olan publisistikaya müraciət edir.

1898-ci ildə Təbrizdə «Ədəb» qəzetini nəşr edən Sadiq xan, sonralar qəzetin, tək Cənubi Azərbaycanda deyil, İranın Məşhəd və Tehran şəhərlərində də çap olunmasına nail olur.

1905-ci ildə Bakıda Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə nəşr olunan «İrşad» qəzetinin fars dilli əlavəsini çıxarır.

«İrşad»ın farsca cəmi 13 sayı çıxmış, və bu əlavələrdə ədəbi-ictimai fikir tariximiz üçün çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Məs. onun saylarından birində Böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun indiyə qədər əldə olunmayan ərəbcə yazılmış «Təlqinmə» əsərindən bir hissə çap olunmuşdur. Bu isə onu

göstərir ki, bu əsər həqiqətən mövcud olmuşdur.

Digər bir maraqlı fakt İran dramaturgiyasının banisi Mirzə ağa Təbrizi ilə bağlıdır. O, M.F.Axundovun təsiri altında dram əsərləri yazmışdır. Mirzə ağa Təbrizi yazdığı hər bir yeni peysini M.F.Axundovdan məsləhət almaq və əsər haqda onun fikrini bilmək üçün ona göndərirmiş. Amma hər dəfə də xahiş edirdi ki, yazışma zamanı bir müəllif kimi onun adını yazmasın, bunu gizli saxlasın. Çünki onun əsərləri satıra üzərində qurulduğundan yazıçıya təhlükə yarada bilərdi. Bu səbəbdən uzun illər bu əsərlərin müəllifinin adı qaranlıq qalmışdı. Uzun müddət onun əsərlərini səhvən M.F.Axundovla əlaqə saxlayıb məktubla yazışan, başqa bir ziyalı, erməni əsilli Melkum xanın adına çıxırdılar. Bu məsələ ilə bağlı həqiqəti ilk dəfə tədqiqatçı Həmid Məmmədzadə üzə çıxarmışdır. «İrşad»da Mirzə ağa Təbrizinin əsərindən bir parça çap olunması əsərlərin əsl müəllifinin kimliyinə aydınlıq gətirib.

Bakıdan Tehrana qayıtdıqdan sonra, Mirzə Sadiq xan 1907-ci ildə «İraqe-əcəm» və 1914-cü ildə isə «Aftab» qəzetlərini nəşr edir.

XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə Təbriz ziyalılarının, şair və alimlərinin toplaşdığı «Loğmaniyyə» məktəbində ədəbi dərnək fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu ilk ədəbi dərnəyi Sadiq xan (Ədibül Məmalik təxəllüsünü də o illərdə qəbul edir –**P.M.**) idarə edirdi.

Ədalət Əbülziya, Həsən Tağızadə və Məmmədəli Tərbiyət müasir mütərəqqi fikirlərin təbliği və yayılma mərkəzlərini yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Az müddətdən sonra bu mərkəzin orqanı olan «Gəncineyi-Fünun» jurnalı dərc olundu.

«**Gəncineyi-Fünun**» jurnalının redaktorlarından biri Məmmədəli Tərbiyət Cənubi Azərbaycanın görkəmli maarif xadimlərindəndir. O, dövrün demokratik fikirli ziyalıları – Seyid Məhəmməd Şəbüstəri, Həsən Tağızadə, Hüseyn Ədalətlə birlikdə Təbrizdə yeni üsulla idarə olunan «Tərbiyət» məktəbinin əsasını qoymuşdur. Təbrizdə çox zəngin «Tərbiyət» kitabxanasının yaranması da onun adı ilə bağlıdır. Tərbiyət Asiya, Afrika və Avropanın bir çox ölkələrində nəşr olunan kitabları, qəzet və jurnalları Təbrizə gətirərək yaratdığı kitabxana vasitəsilə oxuculara çatdırırdı. Azərbaycan ziyalılarının dövrün qabaqcıl mətbu orqanları və nəsr nümunələri ilə tanış olmasında, onların dünya görüşünün artmasında «Tərbiyət» –kitabxanasının xidmətləri az olmamışdır.

1902-ci ildə Təbrizdə nəşr olunan «Gəncineyi-fünun» tək Cənubi Azərbaycanda deyil, həmçinin İranda ilk elmi-ədəbi jurnal hesab olunur. Jurnalda nəşr olunan yazılar dörd mövzu ətrafında birləşirdi. I. Elm və texnika ilə bağlı yeniliklər, II. İncəsənətdən, tarix və ədəbiyyatdan bəhs edən «İncəsənət bələdçisi». Bu rubrikanı M.Tərbiyət hazırlayırdı. III. «Qədim mədəniyyətlər, sivilizasiyalar». Bu bölmədə Avropanın tarixçi alimlərinin (xüsusilə fransız Qustav M.Bonun) əsərlərindən örnəklər verilirdi. Həmin əsərləri Həsən Tağızadə çevirir və onların çox zaman geniş şərhini hazırlayırdı. IV. Bədii əsərlərdən edilmiş tərcümə nümunələri sonuncu bölmədə yerləşdirilirdi. Macəra ədəbiyyatını, xüsusilə fransız yazıçısı Jül Vernin əsərlərini tanınmış şair Mirzə Yusif xan Etisamimülk (görkəmli şairə Pərvin Etisaminin atası) çevirirdi. Məmmədəli Tərbiyət 1921-1925-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın maarif naziri vəzifəsini daşdığı zaman, ölkəyə maarif və mədəniyyətin qorunmasına böyük qayğı göstərir. Həmin illərdə Təbrizdə «Gəncineyi-Fünun» jurnalının nəşrini bərpa edir.

XIX əsrin sonlarında qəzetlərin sayı artmağa başlayırdı. Xalq artıq hakimiyyətə müxalif olan qəzetləri oxuyurdu. Onların əksəriyyəti ölkənin xaricində çap olunan mühacir mətbu orqanları idi. Ölkə daxilində nəşr olunan belə qəzetlər təzyiqlərə məruz qalıb bağlandıqca onların qeyri-leqal, kiçik formatlı qəzetlər,

vərəqlər görünməyə başlayırdı.

Şah uzun müddət ölkədə xüsusi qəzetlərin nəşrinə və ölkəyə xaricdən mətbuat gətirilməsinə icazə vermirdi. «1863-cü ildə şahın xüsusi fərmanı ilə belə qəzetlər xalqı düzgün yoldan azdıran vərəqlər elan olunmuş, onların yayılması qadağan edilmişdi» [8,237]. Sonralar şah mövqeyini yumşaltmalı oldu. Gizli, qeyri-leqal mətbuatın qarşısını almaq, hökumət və ruhanilərin nəzarəti altında olan özəl qəzetlərdə öz nüfuzunu möhkəmlətmək üçün onların nəşrinə imkan yaratdı. Hökumət artıq xüsusi şəxslərə və idarələrə qəzet nəşrinə icazə vermək məcburiyyətində qalmışdı.

Avropa dövlətlərində olduğu kimi İranda xüsusi mətbəə və təhsil ocaqlarında yarım rəsmi qəzetlər görünməyə başlayırdı. Bu mətbu orqanları çox ehtiyatlı şəkildə ölkədə bir çox zəruriyyətləri, xüsusi ilə sosial islahatlar keçirilməsinin ətrafında fikirlərini bəyan edirdilər. Ümumiyyətlə o dövrdə ölkədə çıxan mətbu nümunələrini (şərti olaraq) 3 yerə bölmək olar:

1. Rəsmi
2. Qeyri-rəsmi, açıq nəşr olunan özəl mətbu orqanları.
3. Gizli çap olunan qəzet vərəqə, bəyannamə, kitabça və s. ibarət nəşriyyələr.

Özəl mətbu orqanlarını təsis və idarə edənlər dövrün mütərəqqi şəxsləri və görkəmli adamları olurdu. Onların nəşr etdikləri mətbu orqanları «Nasiri», «Təbriz», «Əlhədid», «Kamal», «Ehtiyac» və s. qəzetlər idi.

Hakim təbəqənin mənafeyini qoruyan rəsmi mətbuat orqanlarından fərqli olaraq qeyri-rəsmi orqanlar mütərəqqi şəxslər və gizli cəmiyyətlər tərəfindən hazırlanır. Xalqa yaxın olub azadlıq ideyalarını yayır, ölkədəki çatışmamazlıqlardan yazır, hakim təbəqələrin cinayətlərini ifşa edirdi.

Gizli mətbuata gəlincə isə müxtəlif mənbələrə görə onların sırasına «Şəbnamə», «Lisanül-qeyb», «Şahsevən» və s. daxil etmək olar. Vərəqə və qəzetlər əlyazma və ya jelatin üsulu ilə çap edilib yayınlanırdı.

Aşkar çıxan mütərəqqi mətbuatın çoxu senzura tərəfindən təzyiq və təqibə məruz qaldığına görə az ömürlü olurdu.

Qeyri-rəsmi və gizli çap olunan qəzetlər ölkənin ictimai-sosial problemlərini işıqlandırır, yeni mütərəqqi fikirləri yayır və çox ehtiyatla mövcud vəziyyəti tənqid edirdilər. Bu mətbu orqanları o birilərindən fərqli olaraq oxucularına məcburi göndərilmirdi. Məsələn, Təbrizdə çıxan «Nasiri» qəzeti isə yazaraq bildirirdi: «Bu qəzet mütləq rəsmiyyətdən kənardadır və abunəçilər onu rədd və ya qəbul etmək ixtiyarına malikdir». Tehrandə çıxan «Tərbiyyət» qəzeti isə yazırdı: «Bu qəzet könüllüdür. Nə hökm əsasında nə də müftə olaraq bir adama verilir» [19].

O dövrdə çap olunan qəzetlərin senzuradan yayınmaq üçün nələrdən keçdiyini «Tərbiyyət» qəzetinin timsalında görmək olar. Bununla bağlı qəzetin naşiri 1897-ci ildə çıxan saylarından birində yazırdı: «Mən qorxmadan qəzetdə gah teatr çıxarıram, gah zarafat və məsxərəyə əl atıram, gecə yuxu görürəm, gündüz uzun-uzadı xəyal səfərinə gedirəm. Fikrimdən dünyaya bir eybəcər övlad gətirmək üçün həm behiştə, həm də cəhənnəmi qarşımda görürəm».

Cənubi Azərbaycanda ictimai fikri əks etdirməyə çalışan ilk özəl qəzet 1887-ci ildə işıq üzü gördü. «Təbriz» qəzetindən 4 il sonra «Mədəniyyət» qəzeti də onun yolunu tutdu [19].

«Təbriz» və «Mədəniyyət» qəzetləri əsas diqqəti yeni maarif və mədəniyyət ideyalarını yaymağa, əhalini kitab, qəzeti mətbuat oxumağa yönəldir, ölkənin mədəni və iqtisadi həyatında dəyişikliklər yaratmağa, sənaye və əkinçiliyi inkişaf etdirməyə çağırırdı. Ölkədə mətbuat Nəsrəddin şahın yaratdığı senzurasının möhkəm təzyiqi altında idi. «Qeyri-dövlət qəzetlərinin müdirləri qəzetin mündəricəsini nəşrə və mətbəyə göndərməzdən əvvəl mətbuat naziri və ya onu əvəz edən şəxsə göstərmək məcburiyyətində idilər. Bu qəzetlər çox təzyiq və sıxıntı altında saxlanılırdı» [61, 9].

Qəzet redaktorları, yeni tipli üsuli-cədid məktəblərinin baniləri və digər mütərəqqi düşüncəli şəxsiyyətlər hər cür təzyiqlərə məruz qalsalar da, o zamanlar yeni yaranan maarif və mədəniyyət ocaqlarının ətrafında toplanır və gizli fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Vətənə xidmət edən, onun tərəqqisinə çalışan ziyalılar, nəşir və redaktorlar, ölkədə söz və mətbuat azadlığına imkan və şərait olmadığı üçün öz qəzetlərini xaricdə çap edib İranda yayırdılar. Ölkədən xaricdə nəşr olunan bu qəzetlər xalqın oyanmasında, kütlələrin dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış edilməsində mühüm rol oynayırdılar. Bu qəzetlərdə qoyulan əsas məsələlər bunlar idi: mövcud rejimin ifşası, mütləqiyyət rejiminin konstitutsiya rejimi ilə əvəz olunması, ölkədə yeni islahatların keçirilməsi (xüsusilə maarif sahəsində). Bu qəzetlər dövlət qəzetlərindən fərqli olaraq İranın mövcud vəziyyətini tənqid edir və əfkari – ümumiyyəyə güclü təsir göstərirdi. Belə mətbu orqanların ən birincisi 1875-ci ildə İstanbulda çıxan «Əxtər» qəzeti idi. Türkiyədə «Əxtər»lə yanaşı «Şahsevən» də çap olunurdu. Bunlardan başqa Misirin Qahirə şəhərində «Hikmət» (1892-1906), «Kəmal» (1905-1906), Hindistanın Kəlküttə şəhərində «Həblülmətin» (1893-1906) çap olunurdu. Bu qəzetlərdə İranın ictimai həyatında olan bir sıra həqiqətlərin üstü açılıb, İranda yaramazlıqlar haqqında ibrətli tənqidi məqalələr yazıldığına görə hakim dairələrin qəzəbinə səbəb olur və onların İranda yayılmasına süni maneələr yaradılırdı. Lakin xalq içərisində mütərəqqi qəzetlərə rəğbət çoxalması ilə əlaqədar olaraq həmin mətbu orqanları müxtəlif yollarla İrana gətirilib əldən-ələ keçir, oxunurdu. «Əxtər»in ilk nömrələri gündəlik nəşr olunurdu. Nəşrin üçüncü ilindən həftədə iki dəfə çıxmış, birinci ilindən sonra isə həftəlik olmuşdur. Qəzetin nəşiri – imtiyaz sahibi Ağa Məhəmməd Tahir, katibi isə Mirzə Mehdi idi. «Əxtər»in ətrafında İstanbulda yaşayan nüfuzlu mühacirlər toplaşmışdılar. Qəzet vətənpərvər ziyalılar tərəfindən hazırlanırdı (adətən İranın siyasi sosial məsələləri ilə bağlı yazıların müəlliflərinin adı ya verilmir, ya da şərti və ya baş hərflərlə verilirdi). Çoxlarının şəxsiyyətini müəyyən etmək çətin idi. Belə ki, «M.Müştəri», «M.Ə», «Vətən və azadlıq sevən», «Əxtər» və s. imzalarla müxtəlif iqtisadi, siyasi, mədəni, tarixi məsələlərin qoyuluşu və şərh olunması cəhətdən «Əxtər» o zamankı «Qərb» qəzetlərin nümunəsinə yaxınlaşırdı [8,238].

«**Əxtər**» bir mətbu orqanı kimi İranda mövcud quruluşu tənqid edərək bu quruluşda nə kimi dəyişiklik aparmaq fikrini irəli sürən ilk qəzet olub.

«**Əxtər**» tək İranda deyil, Qafqazda, Yaxın Şərq ölkələrində yayılaraq maraqlı və məzmunlu yazılarına görə öz oxucuları arasında şöhrət tapmışdı.

Onun səhifələrində dövrün tanınmış azərbaycanlı ziyalıları Əbdürrəhim Talıbov, Şeyx Əhməd Ruhi, Məhəmməd Tofiq Xəbirülmülk, Mirzə Həbib İsfahani, Mirzə Rza xan Vəkeşlu yaxından iştirak edirlər.

«**Əxtər**»in ən görkəmli cəhətlərindən biri bundan ibarət idi ki, o iqtisadi məsələlərə fikir verir, elmi dəlil və izahatla İranın bu nöqtəyi nəzərdən dirçəlməsinin lazım olduğunu təbliğ edirdi.

«**Əxtər**» eyni zamanda Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətini təkə İran miqyasında deyil, bütün Şərqdə ifşa edən bir qəzet idi» [6, 81].

Qəzetin səhifələrinə müraciət edək. Qəzet xarici siyasət məsələsində İran dövlətinin müstəqil bir xarici siyasət proqramını qəbul edərək bitərəfli siyasəti (İngilis və ya Rus meyilli yox) aparmağa çağırır, yazırdı ki, xarici dövlətlər İranda ancaq mənfəət güdür və müstəmləkəçi dövlətə yaxınlaşmaq İrana heç bir fayda gətirməz.

«Əxtər» 1880-ci il (1298) 9-cu sayında yazırdı: «Biz xarici siyasi xətti hərəkətimizi möhkəm bir bünövrə üzərində qurmadıqca ümüdümüzü onlara dikib, xaricilərin «xeyirxahlığından» imtina etməyincə, bizim tərəqqi və inkişafımız qeyri-mümkündür. Xaricdən isə qarətçi və tamahkarlardan başqa kimsə bizim tərəfimizə gəlməyəcəkdir. Biganələr bizim səadət və xoşbəxtliyimizi özlərinin mənafeyi alətinə çevirməkdə görürlər» [19, 1880, №9].

Qəzet başqa bir məqaləsində bu məsələyə toxunaraq xarici siyasətçilərin İrana verdiyi boş vədləri axmaqları aldadan boş söz adlandırır. Avropa ölkələrinin Şərq ölkələri ilə münasibətdə heç zaman beynəlxalq hüquqlara riayət etməyəcəyini qeyd edən «Əxtər» qəzeti 1880-ci il 33-cü sayında yazırdı:

«Öz mənafeyimiz üçün gördüyümüz tədbirlər onların xoşuna gəlmədikdə əvvəl gizli şəkildə tədbirlərin əleyhinə mübarizə aparırlar. Bu metod nəticə vermədikdə isə son vasitəni işə salıb bizim əleyhimizə cəbr (zorakılıq) tədbirlərinə əl atırlar. Onlar müdaxilə üçün heç bir haqlı dəlil və ya bəhanə tapmadıqda açıqcasına beynəlxalq hüquq qayda-qanunlarını pozub (bizim burada mənfəətimiz) işi yenə də öz xeyirlərinə həll edirlər» [79, 1880, №15].

«**Hikmət**» qəzeti 1310-1892-ci ildə Qahirədə Təbrizli Məhəmməd Mehdi xan tərəfindən təsis edilmişdi. Qəzet qeyri-müəyyən fasilələrlə ayda 3,2,1 dəfə çıxırdı. Qəzetin səhifələrində siyasət, elm, təbabət, ədəbiyyata aid yazılar dərc olunurdu. «Hikmət» qəzeti öz oxucularına vətənpərvərlik ruhu aşılayırdı. «Yalnız bu qəzetin vətənpərvərlik təbliğatını və bu təbliğatın xüsusi yüksək bədii səviyyədə verilməsini nəzərə alsaq etiraf etməliyik ki, həmin qəzet o dövrdə İran Cənubi Azərbaycan xalqı üçün çox təsirli bir vasitəyə əl atılmışdı. Qəzetdə dərc olunmuş bəzi vətənpərvərlik ruhunda olan yazılar doğrudan da o dövr ədəbiyyatının şah əsərlərindən sayıla bilər» [19,s.90]. «Hikmət» beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri şərh edib onların siyasi təhlilini verir müstəmləkəçilərin Şərq ölkələrindəki törətdiyi cinayətləri ifşa edərək, İran xalqını səfərbərliyə çağırırdı.

«**Kamal**» qəzetinin redaktoru qəzetin 1905-ci ildə çıxan birinci sayında yazırdı: «15 il bundan əvvəl Təbrizin darülfununda dərs oxuduğum zaman başıma vətənə xidmət hissi düşdü. Mənim aləmində, qəzet vətəni ayılmaq və onu xilas etmək üçün yeganə vasitə idi. Qəzetdən yaxşı yol göstərən tapmırdım, bu doğrudan da belədir. Əgər qəzet, qəzet olub nağıl və rəvayətlərin məcmuəsi olmasa, o əxlaq qaydalarının əsasında elm və siyasəti incə təbliğ etmək yolu ilə şirin və yumşaq yazılan, qardaşcasına və dostcasına təsirli nəsihət verməklə bütün çətinlikləri aradan götürməyə qadir ola bilər» [91,1905,№1].

«**Şahsevən**» 1898-ci ildə İstanbul şəhərində qabaqcıl Azərbaycan maarifpərvərləri Ə.Talıbov və S.M.Şəbüstərinin rəhbərliyi ilə çıxıb. İranın avtoritar quruluşunun, cəmiyyətdəki eybəcərlikləri satirik və yumor dili ilə tənqid edirdi. Digər mühacir qəzetlər kimi dərc etdiyi yazılarla İranda inqilabın hazırlanmasına zəmin yaratmışdı. Jelatin üsulu ilə 300 nüsxədə çap olunurdu. Məxfi nəşr olunan bu qəzet gizli surətdə tək İrana deyil, Avropanın Paris, London kimi iri şəhərlərinə göndərilirdi.

«**Şahsevən**» Azərbaycanın və İranın burjua-demokratik istiqamətli satirik mətbuatının rüşeymi və səlafi olub İranda bu yöndə çıxan ilk qəzet idi. Öz kəskin yazıları ilə qədim şah hökumətini çox təşviş salmışdı. Buna görə də İran və Türkiyə polisinin ciddi təqibləri üzündən «Şahsevən»in nəşri uzun müddət davam edə

[Skriv text]

www.achiq.info

[Skriv text]

bilmədi» [8,s.239].

Beləliklə, o dövrün mütərəqqi qəzetləri (ölkənin daxilindəki yerli, xaricindəki mühacir qəzetlər) ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini doğru əks etdirməklə, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin zəhninə təsir edir, onların içərisində, ictimaiyyətə, ölkəyə və xalq kütlələrinə əvəzsiz xidmətlər göstərən şəxslərin meydana gəlməsinə də səbəb olurdu.

Ədəbiyyat

Azərbaycan və rus dillərində

1. Агаев С.И. Иран Между прошлым и будущим. Москва, 1987.
2. Ağayeva G., Təbriz ədəbi mühiti, Bakı, 2004
3. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu. B., 2001.
4. Azərbaycan dövrü mətbuatı. Bibliografiya (tərtib edən S.Rüstəmov-Tohidi) Bakı, 1993.
5. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. Bakı, 1961-62.
6. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları. Bakı, 1968.
7. AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası
8. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki. Bakı, 1985.
9. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası IV cildə. Bakı, 1981, 1983, 1988, 1994.
10. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 1989.
11. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycan ədəbi dil: normalar və üslublar. Bakı, 1982.
12. Çeşməzər. M.Q. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1986.
13. Doktor Cavad Heyət. B., 1995.
14. Дорошенко. Система просвещения в Иране. М. 1959.
15. Əhmədov T. N.Nərimanovun yaradıcılıq yolu. B., 1991.
16. Əmirov S. Cənubi Azərbaycan Milli-demokratik ədəbiyyatı (1941- 1990-cı illər), Bakı, 2000.
17. Əhməd V. M.C.Pişəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı, Bakı, 1998
18. Güney Azərbaycan. (Məlumat kitabı) Bakı, 2000.
19. Hətəmi H. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializim əleyhinə mübarizəsi. B.1964.
20. Heyət C. Türklərin tarix. və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
21. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, 1998.
22. Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı, 1988.
23. Həsənli C. Güney Azərbaycan, Tehran-Bakı- Moskva arasında (1939-1945), Bakı, 1998.
24. Həsənli C. Soyuq müharibənin başladığı yer. Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı, 1994.
25. Həsənzadə T. M.H.Etimadülsəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. B. 2001.
26. Həsənzadə T. C.Məmməquluzadənin Cənub səfəri və Molla Nəsrəddin jurnalının Təbrizdə nəşri. Bakı, 1991.
27. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokra tik ideyalar. B., 1990.
28. Комиссаров Д.С. О современном иранском литературоведении. М., 1983.
29. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX-XX yüzilliklər. Bakı, 2002.
30. Qarayeva G. Hacıqədirlə A. “Yaxın və Orta Şərqlərinin yeni tarixi”. I kitab. B. 2003.
31. İbrahimov T.A. (Şahin) İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması. Bakı, 1967.
32. Nutqi Həmid. Hər rəngdən. Dünəndən bu günə, Ankara, 1996
33. Marağayi Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, 1982.
34. Rəsulzadə M. Əsərləri. (Kitabı çapa hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi prof. Ş.Hüseynov).
35. Məmmədov R. Azərbaycan diasporu və milli mətbuat. Bakı, 2004
36. Məmmədzadə H. Axundov və Şərq, B., 1971.

37. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. 1981.
38. Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949.
39. Məmmədova P. «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, 2000.
40. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. B., 1980.
41. Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur Bakı, 1998
42. Nəsbizadə N. Bütov Azərbaycan. Bakı, 1997.
43. Pişəvəri S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1984
44. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. Bakı, 1990.
45. Xəndan Cəfər. Uğur yolu, Bakı, 1987
46. Xəndan Cəfər, Ədəbiyyatımız dənəni və bu günü. c B., 1980.
47. Резников А. Иран падение шахского режима М., 1983.
48. Rizvan N. Azərbaycan diasporası tarixindən, Bakı, 1998
49. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
50. Рипка Я. История тачикской и фарсидиской литературы
51. Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B., 1990.
52. Tahirli A. Mühacirət mətbuatı. II c., B., 2003.
53. Tərbiyət M. Daneşməndane Azərbaycan. Bakı, 1987.
54. Vəkilov J.M. Azərbaycan respublikası və İran: 40-cı illər, Bakı, 1991
55. Vilayi M.P. Cənubi Azərbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi (1945-1946), Bakı, 1963
56. Zehtabi M. İran türklərinin tarixi, Təbriz, 1998

Başqa dillərdə

57. Adamiyyət F. Fikri-azadi və müqəddimeye-İran. Tehran 1340.
58. Aryanpur Y. Əz Səba ta Nima. Tehran. IIc., 1354.
59. Bərzini M. Mətbuate İran. Tehran, 1354.
60. Brawne E., Tarbiyat M. The press and poetry of modern Persia. Kambrige. 1914
61. Haşimi M.S. Tarixe cəraid və məcəlləte İran. İsfahan, 4 cilddə, 1327-1331.
62. Shaffer Brenda. Borders and Brethren. Iran and Challenge of Azerbaijani Identity. , Cambridge, USA, 2002.
63. Kəsrəvi Ə. Tarixe Məşruteye İran, Tehran 1330
64. Sərdar N.S. Tarixe ruznameha və məcəlləhaye Azərbaycan, I c., yersiz, 1360.
65. Umid. H. Tarixe-fərhənge Azərbaycan Təbriz 1332.
66. Musəvi N. Əsərhaye montəşer şode be torki Azərbaycani dər İran, yersiz, 1360
67. Uzun Ə. Cənubi Azərbaycan basın tarixi, Trabzon, 2002

Dövrü mdtbuat

68. «Ana dili» qəzeti
69. «Ay molla əmi» qəzeti
70. «Azərbaycan» - II jurnalı
71. «Azərbaycan» - VI qəzeti
72. «Azərbaycan» - VII qəzeti
73. «Azərbaycan» - VIII jurnalı
74. «Azərbaycanın səsi» jurnalı
75. «Bakı-Təbriz» jurnalı
76. «Dədə Qorqud» jurnalı
77. «Durna» jurnalı
78. Ədəbiyyat qəzeti
79. «Əxtər» qəzeti
80. «Əkinçi» qəzeti
81. «Əncümən» qəzeti
82. «Fəryad» qəzeti
83. «Günəş» məcmuəsi
84. «Həşərətül ərz» qəzeti
85. «İldırım» jurnalı
86. «İnsaf» qəzeti
87. «İnqilab yolunda» jurnalı
88. «İstiqlal» qəzeti
89. «21 Azər» jurnalı
90. «Qardaş ədəbiyyatlar» jurnalı
91. «Kamal» qəzeti
92. «Qurtuluş» qəzeti
93. «Middle East» jurnalı
94. «Molla Nəsrəddin» jurnalı
95. «!Naley millət» qəzeti
96. «Nəsime-şimal» qəzeti
97. «Nəvide Azərbaycan» qəzeti
98. «Nəzmiyyə Təbriz» qəzeti
99. «Peykar» qəzeti
100. «Savalan» jurnalı
101. «Sepido-siyah» jurnalı
102. «Sitareyi Azərbaycan» qəzeti
103. «Suri israfıl» qəzeti
104. «Şahin» qəzeti
105. «Şərq» qəzeti
106. «Təcəddüd» qəzeti
107. «Tribun» jurnalı
108. «Varhəq» jurnalı
109. «Varhəgin səsi» jurnalı
110. «Vətən yolunda» qəzeti
111. «Yoldaş» jurnalı